

MİLLETLERARASI KÜLTÜR SÖZLÜĞÜNDEKİ BAZI TÜRKÇE UNSURLAR

A. CAFEROĞLU

Milletlerarası filolojik kültür sözlüğünde Türkçenin de onurlu bir payı olduğu, artık tartışılmaz lengvistik bir gerçektir. Bu, daha Altay dağları eteklerindeyken, türlü uluslar akınına ve kültürüne yataklık yapan eski ana Türk yurdunda, Türk dili ile yabancı diller arasındaki filolojik kelime alışverişi yolu ile temin edilmiş sayılabilir. İlk aşamadaki bu dil işbirliği, Bozkır hayatı süren “keçe medeniyetli” Türk toplumu ile, nispeten daha sonraki “balçık medeniyetli”si arasında daha yüksek bir olgunluğa eriştirilerek, devletlerarası müşterek bir kültür dili haline getirilmiştir. Ötedenberi Uzakdoğu ile Avrupa halkları ve milletleri arasındaki kârvan ulaşım yolları kavşaklarını ellerinde bulunduran eski Türk göçerileri, kılavuzluğunu yaptıkları bu çok önemli kültür ve toplum yaklaşması meselelerinde, elbette kendi öz maddî ve mânevî dil unsurlarını ortaya koymaktan geri kalmamışlardır. Karşılığında, tamamiyle yeniden durulan karma medeniyet yapısında hisse almış olan Türkçe kelimeler, türlerine bakılmadan ve hiç bir baskı görmeden, büyük bir ilgiyle yayılmıştır. Hattâ bunlardan bazıları, millî his ve psikolojik ayrıntıları dahi ortadan kaldırmayı başarmışlardır. Okadarki çeşitli milletlerin etimolojik sözlükçüleri, filolojik ve lengvistik aşamaların şımarıklıklarını dikkat nazarına almadan, büyük bir taassupla, kendi millî kültürlerine ait olmadıklarını pek iyi bildikleri söz ve kelimeleri, yine de, kendi millî dağarcıklarına atmaktan çekinmemektedirler. Bu türden kelimeler, çoğu zaman, kuşaktan kuşağa aktarıldığında, tanınmayacak kadar fonetik değişmelere uğrayarak, çarçabuk ortalık malı haline gelirler. Buna göre de yanlış bir köke ve türeyiş efsanesine bağlatılırlar. Böyle bir tarihî kargaşalık içerisinde yerli malı imiş gibi yad dilli sözlüklerde yer alan Türkçe kelimelere, küçük bir örnek olmak üzere: Rus. *Bergamot* < *beg* + *armudu*; Fr. *odalisque* < *odalık*; Rus. *tamojnya* < *tamga*; Al. *Dolmetscher* < *tilmanç*, gibilerine işaret edebiliriz. Fakat bu, yalnız yabancılara ait özel bir hususiyet olarak sanılmamalıdır. Türkçe de yabancı dillerden aldığı birçok kelimeleri kendi zevkine uygun olarak o kadar ezmiş, büzmüştür

ki, yabancılığına bin tanık ister. Meselâ: *dalavera* < İt. *dare i avaré*; *kişmiş* < Ar. *el-mişmiş*; *narenç* < Fr. *orange vesaire* gibi. Buna göre meselede tam bir başarıya ulaşmak için, herbir alışveriş çevresine giren kelime, kesin olarak kaynaklalarla tanıklanmalıdır. Bu da yetmez; ayrıca çağı ve ödünç alınan milletin sosyal ve ekonomik durumu, inceden inceye araştırılmalıdır.

Milletlerarası kelime fonunda yer almış, yahut yerleşmiş olan Türkçe sözler, hiç şüphe yoktur ki, Türk kültürü ile sıkı sıkıya ilgili olmuşlardır. Hüsûsiyle, kelimelerin alışveriş ve türeyişinde, iktibas yollarının araştırılması, başta gelen filolojik şartlardan sayılmaktadır. Çağdan çağa, dilden dile kayan ve mesafe tanımadan, büyük adımlarla ilerleyen ve yeni çevreler kazanan kelimelerin aldıkları yol ve edindikleri semantik etki, ötedenberi dilin kültür tarihi eşiğinde sayılmaktadırlar. Türkler, genellikle dil ve filoloji hareketlerinde, yalnız kendi millî dillerini terbiye etmekle kalmamış, edindikleri yabancı dil kelimelerini de, sıkı sıkıya kendi gramerlerine uydurmakta büyük başarı göstermişlerdir. Çekinmeden bu yad Türk yükü, kendi öz malı imiş gibi, milletlerarası kelime fonunda dahi yerleştirmişlerdir. Bunlardan bazıları, ne yazık ki bugün bile, hipotetik bir türeyiş, perdesi altında bulunmaktadır.

Bu türden olarak, milletlerarası sözlük fonuna sürülen kelimeler arasında, menşe'i Türkçe olmayan *mısır* kelimesi düşünülebilir. Bilindiği üzere kültür bitki'leri, sınır ve kültür trafiği tanımadan, milletlerarası yayılmayı gelenek haline getirerek, kolayca vatan değiştirmektedirler. *Mısır* bunun en iyi bir örneğini teşkil eder. Bu bitki, sanıldığına göre, Meksika, Peru, Antil adaları gibi, uzak ülkelerden Avrupa'ya atlamıştır. Fakat en iyi yerleşme sahasını Türkiye'de bulmuştur. Mısırdaki gördüğü sıcak muamele üzerine, adımı değiştirmiş, bu ülkenin malı imişcesine bize gelmiş ve XVI. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş sınırları içerisinde *mısır* adıyla kökleşmiş, kalmıştır [Ray. Mauny, Principales plantes cultivées d'Afrique, Bul. de l'Inst. fr. d'Afrique notre, Dakar 1953, XV, sayı 2, s. 706-708].

Yabancılığı taşıdığı adından da kolayca anlaşılan *mısır*, imparatorluk sınırları içerisinde geniş yayılma imkânları bularak, kısa bir zamanda Balkanlara ve orta Avrupa'ya geçmiştir [Yordan Zaimov, Nazvaniyata na tsarevitsata u Balgarski ezik, Ezikovedski izsledovaniya v çest na akad. St. Mladenov, Sofiya 1957, s. 113-114]. Nitekim kelime, Yunancada *Misiri*; Bulgarcada *misir*; Arnavutçada *misjör* olarak yapısını, saklamıştır. Fakat, bize yanlış olarak *Mısır buğdayı* anlamı ile giren kelime, bu sefer de diğer yad ülkelere *Türk buğdayı* adıyla taşınmıştır: Macarcaya *törökbuza* 'Türk buğdayı'; İtalyancaya *grano Turco*, *granturco*; Almanca *türkischer Weizen*; Fransız-

caya *blé de Turquie*; İngilizceye *turky korn*; Hollantçaya *turkisch korn, turkiseche tarwe*; Rusçaya *turetskoe pşeno, turetskaya pşenitsa, turok*; Poloncaya *pszenica turecka* ve saire gibi. Bütün bunlar, milletlerarası kelime fonu karşılığındaki Türk dili ve kültürünün önemini, açıktan açığa belirtmektedir. Türk dili bundan da anlaşılacağına göre, yalnız kendi varlığını değil, konuklamış olan yad unsurlarını da, evirip çevirmiş, milletler filolojisinin hizmetine sunmuştur. Bunlar başlıbaşına, büyük bir tür ve grup teşkil etmektedirler. İçlerinden, ancak bazıları üzerinde durmakla dahi, Türk dilinin tarih boyunca, milletlerarası kültüre karşı beslediği saygı ortaya çıkar. Konu pek geniş olup, milletlerarası sözlüklerle vesikalandırılmaya muhtaçtır. Ne varki bizde, bu sözlüklerle Türkçe kelimeler üzerindeki zengin araştırmaları, bulmak o kadar da kolay değildir. Buna göre de, ele aldığım bir iki kelime denemesi, şüphesiz çok kısır ve noksan kalmış olacaktır. Tesellim Türkçenin gücü ve milletlere götürdüğü millî kültürümüz davasıdır.

KOBUZ

Milletlerarası kültür sözlüğünde yer almış ilk Türkçe kelimelerden biridir. Kutsal bir türeyiş efsanesine bağlı bulunduğundan, musikiye atfedilen eski bir Türk inancını da yaşatmıştır. Avrupa halklarının musiki türeyişine tanımak istedikleri tanrısallık fikrinin, aynı zamanda, bir tanığı ve bir sembolü olmuştur. Buna göre de *kobuz*, Türk dil ve edebiyatının en eski ve belki de en köklü bir unsuru olmuştur. İlkçağ çadırılı Türk halklarının musiki zevkini okşamış, öz edebiyatının söylenip bestelenmesine yol açmıştır. Başlangıçta daracık Altaylarda, sonraları ise geniş Sibiryaya ve dolayısıyla Orta-Asya'yı kaplayan bütün Bozkır Türk halklarının millî bir ilham kaynağı olmuştur. Buna göre de *kobuz*, Türk manevî kültürünün yayılışını garantilemiş en kudretli bir araç, seviyesine yükselmiştir. Kendisine karşı beslenen saygı ile, yavaş yavaş milletlerarası kelime sözlüğünde de yerleşmiş kalmıştır.

Kobuz kelimesinin ilk doğuş tarihini tesbit etmek oldukça zordur. Türklerin daha Çinlilerle ortaklaşa hayat sürdükleri bir devreye mahsus olarak, Çin kaynaklarınca ortaya sürülen *hyupu* adlı musiki aleti, *kobuz*'dan başka bir şey değildir.¹ Türk erkekleri tarafından çalınan bu âlet, hiç şüphe yoktur ki, Türk ülkesi dışı ilk yayılışını Çin'de, Hunlar vasıtasıyla ise Avrupa'da bulmuştur. O kadarki, Hun imparatorlarının saraylarında musikiye ve halk şairlerine tanılan üstünlük, Burgundiya kralı sarayında da geniş bir tepki

¹ A. Veltman, *İzsledovaniya o Seval, Gunnah i Mongolah, II. Attila i Rus IV. i V. veka., Svod istoričeskij i narodnıj predaniy, Moskva 1858, s. 17.*

yaratmıştır.² Aynı ilgiye eski Mogolistan ve Tibet halklarında rastlanmaktadır. Tıpkı Uygurlarda olduğu gibi, Mogol ve Tibet halkının, karşılıklı *kobuz* çalarak, şarkı söyledikleri ve hatta dans ettikleri, Çin kaynaklarınca sabittir.³

Böylece doğuşunu Uzak-Doğu'daki eski Türklerden alan *kobuz*, daha geniş bir gelişme imkânları bularak, az zaman içerisinde, Türk illerinin ayrılmaz bir kültür unsuru olmuştur. Uygur Türk saraylarında şehzadelerin de bu aleti güzelce çaldıkları, Uygurca metinlerden anlaşılmaktadır.⁴ Kelime *kobuz* ve *hobuz* telâffuzlarıyla⁵ eski millî Uygur edebiyatının estetik bakımından ilerlemesinde de müessir olmuştur. Ne gariptir ki, daha XI. yüzyılda Orta-Asya Türklerinin manevî hayatını saran *kobuz*, Kaşgarlı Mahmut gibi bir üstat kültürünün eserinde lâyikiyle benimsenmemiştir. Mahmut, Arapların uduna benzediğini söyleyerek⁶, *kobzamak*, *kobzalmak*, *kobzatmak* türünden bazı türeyişleri tesbit etmekle yetinmiştir. Ancak eserinin bir yerinde, şimdiye kadar başka bir yerde göremediğimiz bir *buci kobuz*'dan bahseder ki⁷, bu âlet 'udların en seslisi' olmuştur. Demek ki *kobuz*, artık XI. yüzyılda yeni yeni türlere ayrılmış bulunmakta idi. Nitekim aynı devrede *kobuz*, Uygurların komşularından Mogollarda *hu'ur*, *hou-kou-eul*, Çinlilerde *hou-po-ts'eu* (*kobuz*), telaffuzunu almıştır.⁸ Ayrıca *kungkau*, *kungkayu*, *kong-heou* gibi değişik adlar altında kullanılmıştır. Çin gezginlerinden Wang-yen-tö'nün tanıtladığına göre, *kobuz* daha VII. yüzyılda Turfanda bilinen ve sevilen bir müzik aracı olmuştur.⁹

Zamanla XII., bilhassa XIII. yüzyıllara doğru *kobuz*, beklendiğinden çok fazla, Orta-Asya kültür alanına yayılmış ve hatta *kobuzcu* sınıfını bile vücuda getirmiştir. Yedi-su eyâleti süryani Türk mezar taşları arasında, vaktiyle kobuzculuğu ile ün salmış Mengu-Taş-Tay adlı bir musikişinasa ait özel

² A. Caferoğlu, *Cihan edebiyatında Türk Kobuz'u*, Ülkü, Halkevleri Dergisi, VIII, 1936, sayı 45, s. 204.

³ A. Veltman, Aynı eser, s. 271.

⁴ P. Pelliot, *La version ouigoure de l'histoire des Princes Kalyânankara et Pâpamkara*, T'oung Pao, XV, Leide 1914, s. 258-259.

⁵ A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*, İstanbul 1968, s. 179.

⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Divan*, İstanbul 1333, I, s. 18; II. 185.

⁷ Aynı eser, III. s. 129; C. Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz*, Leipzig 1928, s. 41; Aynı zamanda *Kul Kara Kobuz* halinde, Uygur vesikalarında antroponim olarak kullanılmıştır. PDP. s. 415.

⁸ P. Pelliot, Aynı eser, s. 258 not 4.

⁹ Aynı yerde, 258, not 2 [bk. A. Palladiy ve Popov, *Kitaysko-russkiy slovar = Çince-rusça sözlük*, Pekin 1888 I., s. 289].

bir mezar taşının bulunuşu,¹⁰ bu san'at alanının takdir edildiğini göstermektedir. Kobuzculuk san'atı, en yüksek itibar ve değerini Anadolu ile Ukrayna sahasında bulmuştur.

Uygurlardan sonra, XIII. yüzyıllarında Mogol ayaklanması üzerine, Türkistan Türkleri, *kobuz*'larına eskisinden daha fazla sarılmışlardır. Türklerin genellikle musikiye karşı besledikleri sıcak duygu, oluncasına Mogol musikisini de etkilemiş, ona yeni bir ruh katmıştır. Çağın Avrupa gezginlerinden Plano Karpini ve Rubrikus gibileri, Batu, Mengü ve başkalarının saraylarında, çeşitli musiki araçlarını gördüklerini, hatıratlarına geçirmeği lüzumlu bulmuşlardır.¹¹ Hatta Mogol ordusunun savaştan önceki, sazlı ve musikili eğlenceleri bir gelenek haline getirdiklerinden bahsedilmiştir¹² Hiç şüphe yoktur ki, çağın en imtiyazlı musiki aleti yerini *kobuz* tutmuş idi. Uygurlardan alınan bu alet, bütün Türkistanı kendi etkisi altına alarak, yalnız Bozkır halkının millî musikisini geliştirmekle kalmamış, yerleşik Çağatay dil ve edebiyatının millî zevkini de kökleştirmiştir.

Fakat milletlerarası lengvistik sözlüğüne Türklerce sürülen *kobuz*, edebi mogolcadaki ve Mogol halklarındaki özel telaffuzları yüzünden, soyca Türklerden uzaklaştırılmak istenmiştir. Kelime edebi Mogolcada *kuğur*¹³, Kalmuk ve Tunguzcada *hūr*¹⁴, yeni Mogolcadaki halk ağzında *kūr*, *kuur*¹⁵, Buryatcada *hūr*, *huur*¹⁶, gibi birbirine yakın yapısı ile girmiş ve yaşamıştır. Bu yüzden, çağının yanlış göreneğine uyularak, Çince den türeme sayılmaktan kurtulamamıştır. Ancak birçok bilginlerce bu görüş reddedilmiştir¹⁷.

Dış benzeyiş üzerine ileri sürülen yabancılığın asıl davacısı G. J. Ramstedt gibi ciddi bir mongolisttir. Kelime Çincedeki *hū*, *hu-cin* telaffuzu üzerine, Mogolcanın yukarıdaki yapılarını andırıldığından, kolayca Çine mal edilmiştir.

¹⁰ D. Hvol'son, *Siriysko-tyurkskiya nestorianskiya nadgrobnıya nadpisi XIII i XIV stole-tiya, naydennıya v Semireç'e = Semireç'yede bulunan ve XIII-XIV. yüzyıllara ait nestori-suryani Türklere ait mezar taşları*, Vostosmya Zametki, SPb. 1895, s. 121-122.

¹¹ Bergeron, *Voyage faits principalement en Asie dans les XII, XIII, XIV et XV siècles*, 1735: 1) *Voyage de Carpin en Tatarie*, s. 6; 2) *Voyage de Rubrigas en Tatarie*, s. 10 ve 31.

¹² Hans Lemke, *Die Reisen des venezianers Marco Polo im 13 Jahrhundert*, Hamburg, 1908, s. 513.

¹³ I. J. Schmidt, *Mongolisch-Deutsch-Russisch Wörterbuch*, St.-Petersburg, 1835, s. 165.

¹⁴ G. J. Ramstedt, *Kalmukisches Wörterbuch*, Helsinki 1935, s. 201.

¹⁵ A. V. Burdukov, *Russko-mongol'skiy slovar razgovornogo yazıka*, Leningrad 1935, s. 78.

¹⁶ Orod, *Buryat-Mongol slovar*, 1954, s. 593.

¹⁷ B. Karlgren, *Grammata Serica, Script and Phonetics in Chinese and Sino-Japanese*, Stockholm 1940, s. 847; P. Pelliot, *La version ouigoure de l'histoire des princes Käl-yānamkara et Pāpamkara*, T'oung Pao, Brill 1919, XV, s. 258, not 2.

Halbuki hem tarih, hem de filoloji kanunları, kelimenin asıl sahiplerinin Türkler olduğunu, çoktan kabullenmiştir.

Böylece Orta-Asya Türk göçebe ve yerleşik hayatının heriki dalının kuruluşuna katılmış olan *kobuz*, Çağatay şairlerinden Mir Haydar Meczub'un dikkatini çekmiş olacaktır ki, Timurlulardan İskender Mirza'ya sunduğu *Mahzenü'l-esrar* tercümesinde, *kobuz*'un önemini belirtmeğe lüzum görmüştür.¹⁸ Genellikle Çağatay dil ve edebiyatı, *kobuz*'u cana yakın tutanlardan olmuştur.¹⁹ Zamanla alet çeşitlerine ayrılmakla birlikte, *kobuz*, *kopuz* telaffuzunu saklamıştır.²⁰ Bu aletin adı Ali Şir Nevaî'nin Divanında da yer bulmuştur. Bu suretle klâsik Çağatay edebiyatında sağlam bir kök salmış olan kelime, bir kültür mirası olarak, daha sonraki Orta-Asya Türk halklarının hayat ve eserlerinde yerleşmiş kalmıştır. Bilhassa Orta-Asya halk edebiyatında ve şaman merasimlerinde kullanılmıştır. Bir musiki aleti olarak yapısında çeşitli teknik değişmelere uğramıştır. Uğramadığı değişikliğin yalnız söylenişinde olduğu söylenebilir.

Çağataycayı devam ettiren Özbeklerde, *kobuz* değerinden ve kültürcülüğünden hiç bir şey kaybetmemiştir. Tersine, çalındığında halk üzerinde yanık bir etki yapmıştır.²¹ Semantik bakımından bu sefer de 'karpuz, bostan, saz, kemane, kavun' ve saire gibi farklı anlamlarda kullanılmıştır.²² Bu anlam türünde *kopuz* çanağının, benzetilmesinin bir payı olsa gerektir. Buna karşılık Kazak-Kırgız halklarında ise sesi oldukça kabadır. Çeşitli kuş ötmelerini taklitte, tabiata çok yakın bir ses çıkarabilmektedir.²³ Büyük Rus Ansiklopedisindeki tarife uyan bu izah, yani *kobuz*'un dış görünüşü ve şekli konusu, Orta-Asya bilginlerince o kadar da uygulanmamıştır. A. A. Divaev²⁴, Alektorov²⁵ gibi sözlerine inanılır bilginler *kobuz*'u, başka şekilleriyle tanıtmışlardır. Yapısı ve şekli ne olursa olsun, Türkistan istep ve Bozkır Türk halkının bu millî unsura vermiş olduğu canlılık yayılımına ve uzak ellere seslenmesine yardımcı olmuştur.

¹⁸ F. Köprülü, *Türk edebiyatının menşei*, Millî Tettebbüler Mecmuası, II, s. 60.

¹⁹ Pavet de Courteille, *Dictionnaire Turk-Oriental*, Paris 1870 s. 91; AFT.; V. G. Egorov, s. 118.

²⁰ A. K. Borovkov, *Badâ'i' al-lugat*, 1961, s. 213; Şeyh Süleyman, *Lugat*, s. 231.

²¹ Fitrat, *Özbek klasik musıkası ve onun tarihi*, Samarkand-Taşkent, 1927, s. 42-43.

²² Şeyh Süleyman, *Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmanî*, 1298, s. 231.

²³ A. Levşin, *Opisanie Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kaysakskih ord i stepy = Kirgiz-Kazak yahut Kirgiz-Kaysak teşkilat ve steplerinin tasviri*, SPb. 1832, III. s. 140-141.

²⁴ A. A. Divaev, *Legenda o Kazı-Kurtovskom Kovçege*, Sb. Mat. Sır-Dar. Ob., Taşkent 1896, V, s. 4.

²⁵ Izv. Ob. Ar. Ist. i Etnog. pri Kaz. Univer., Kazan 1900, XVI.

Nitekim *kobuz* türlü telâffuzlarla, uzak Moğolistan sınırlarından başlayarak, bütün Sibiryâ halklarının sahasını kaplamış, herhangi bir musiki aracına, sembolik bir ad vazifesini görmüştür. Bununla da yetinmemiş, Türk toprağı sayılan Türkistan ellerini, kendine sıçrama tahtası olarak seçmiştir. Türk göçlerinin yolları boyunca dal-budak salarak yerleşmiş manevi Türk kültürünün yayılma ve karma medeniyetini vücuda getirmesinde yardımcı olmuştur. Kelime uzak Doğu Türkistanda *kubuz* söylenişi ile 'ağız tanburu'²⁶, Kırgızistan topraklarında *komuz*, *temir komuz*, *ooz komuz* ve *komuzçu*²⁷; Karakalpaklarda *kobız*, *şıñ kobız*, *kobızşı*²⁸; Başkırtlarda *kumız*, *ağas kumız*²⁹, toplu olarak da: Kırgız, Karakırgız, Tarançı, Karaim, Hakas ve sairede ufaktefek anlam kaymaları ile *kobuz*, *kobus*, *komus*, *homız*, *kobuzçı*, *kobuzcu*³⁰; Altay, Şor, Sagay, Koybal, Kaç, Küer, Baraba, Yakut halklarında *homus*, *komıs*³¹ şeklinde bugün bile yaşamaktadır. Ayrıca *kovuz*, *kavuz*, *kubez*, Kızıl'larda *homış*, *Baş. kobız* gibi değişik deyimlere de rastlanır.³²

Orta-Asyayı kendine sıçrama tahtası yapan *kobuz*, daha XI. yüzyıl sonlarına doğru Karadeniz kuzeyi ile Moldavya'yı işgal eden Kıpçak Türkleri tarafından buralara getirilmiş, sevilmesi üzerine, yerli ve yabancılarca da benimsenmiştir. Bu alandaki Türklüğün güvenilir anıtlarından sayılan *Codex Cumanicus*, bu Türk san'at eserini değişik bir deyimle *cobuħçı*³³ = *qobuzcy*³⁴ olarak 'sonator', 'musikişinas, kopuz çalan' anlamında tespit etmiştir. Eserde aynı kökten türeme bir de *kopsa-*'dan *Daud kopsağanı*, ifadesi vardır ki 'Davudun terennüm ettiği türkü' anlamında kullanılmıştır [K. Grönbeh, *Ibid.*]. W. Radloff bu okunuş şeklini *kobuztsı* ve *kapsaganı* olarak düzeltmiştir.³⁵ Ne olursa olsun, daha XII. – XIII. yüzyıllarda Kıpçak ülkesi, hem *kobuz*'u, hem de

²⁶ Gunnar Jarring, *An Eastern Turki-English Dialect dictionary*, Lund 1964, s. 253.

²⁷ K. K. Yudaşın, *Kırgızça-orusça sözdük*, M. 1965, s. 400.

²⁸ *Karakalpakşa-Rusça sözlük*, 1958, s. 295.

²⁹ *Başkırtça-Rusça huzlek*, 1958, s. 346.

³⁰ W. Rodloff, *Lugat*, II, s. 662.

³¹ W. Rodloff, *Lugat*, II, s. 670.

³² A. Caferoğlu, *Cihan edebiyatında Türk Kobuz'u*, s. 212-213; A. J. Joki, *Wörterverzeichnis der Kyzyl-Sprache*, *Studia Orientalia*, Helsinki 1954, XIX, s. 12; N. K. Dmitriev, *Stroy tyurkskih yazıkov* 1962, s. 477.

³³ Geza Cuun, *Codex Cumanicus*, Budapestini, 1880, s. 103.

³⁴ K. Gronbech, *Komanisches Wörterbuch*, *Monumenta Linguarum Asiae Maioris*, København 1942, s. 198.

³⁵ W. Radloff, *Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus*, St.-Petersburg 1887, XXXV, 6, s. 27.

bu aletle terennüm edilen bir *kapsağan*'ı, yani türkü nevini bilmekte idi. Üstad J. Nemeth *kobuz*'u Peçenek ili musiki aletlerinden saymaktadır.³⁶

Kobuz, Kıpçakların asıl sahaları olan Deşt-i Kıpçak'ta kalmamış, bu Türk boyunun aktığı ve at oynattığı bütün alanlarda, millî türkülerin söylenmesini garantilemiştir. Mısırdaki *kobuz*³⁷, Moğol-Fars işgali altındaki sahalarda yine *kobuz*³⁸, karışık Kıpçak-Azerbaycan dil bölgesinde³⁹ de aynı deyim sağlamca kalmıştır. Bu son saha kaynağında alet, arap 'udu' anlamında geçmektedir. Buna yanaşık, *kobuz*'un gerçek dış yapısı, tel sayısı ve genellikle yapı teşek-külü hakkında, kesin bir fikir ileri sürecektir durumda değiliz. Bazı bilginlere göre, sahaya bakmadan, bu musiki aleti hep bir tipte olmuştur⁴⁰. Ben kendim: Minusin, Altay, Kafkas, Kıpçak ve Avrupa bölgesindeki *kobuz*'ları Türk malı olarak sayıyor, fakat aynı biçim, yapı ve türde olduklarını sanmıyorum. Çünkü musiki, alet, melodisi ve hatta güfte ve ahengiyle birbirinden ayrılmayı sever; millî ruh ve zevkin tam temsilcisi olmak ister.

Ne var ki, musiki bilginleri, bu çağ musiki aletlerinin iptidailiğini dikkat nazarına alarak, *kobuz*'un, basit olabileceği kanısındadırlar. Buna göre de, alabildiğine yaygın bir sahada kullanılan Kıpçak *kobuz*'unun, ancak iki telli olduğu ileri sürülmüştür. Daha sonraki gelişmelerle tel sayısı çoğalmıştır⁴¹. Böylece türü, yapısı, dış görünüşü ne olursa olsun, Türk Kıpçak kültür kaynakları, bu aleti Türk edebiyat ve kültürünün kaçınılmaz bir desteği saymışlardır. Halk ve hükümdarı bu millî alete o kadar bağlı kalmışlardır ki, Rus Çarının ölümünü, Kıpçak hanının kardeşine bildirmek ve biran önce geri dönmesini sağlamak için sarayca bir *kobuzcu* heyeti gönderilmiştir. Haber götüren bu *kobuzcu*'lar, Kıpçak hanının huzurunda Kıpçakça türkü söyleyerek, ona vatan duygusunu tattırmışlardır.⁴² İşte tarihî Deşt-i Kıpçak, bu millî aletinden zevk almış, onu diğer milletlere de vermiştir.

Moğol imparatorluğunun parçalanması üzerine, Kuzey Volga boyu Türk halkları musikisinde yerini saklayan *kobuz*, Kazan Türkçesinde *kubez* ve

³⁶ J. Nemeth, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Mikloş*, Budapest 1932, s. 54.

³⁷ A. Caferoğlu, *Abu-Hayyan*, İst. 1931, s. 77.

³⁸ M. Th. Houtsma, *Ein Türkisch-arabisches Glossar*, Leiden 1894, s. 87.

³⁹ İbnü Mühenna, *Lugat*, İst. 1338-1340, s. 161 ve 155.

⁴⁰ A. S. Famintsin, *Domra i srodnie yey muzikal'nie instrumentı russkogo naroda*, SPb. 1891, s. 104-105.

⁴¹ Hugo Riemann, *Dictionnaire de musique*, Paris 1899, s. 419.

⁴² A. M. Pipin, *Istoriya russkoy-literaturı = Rus edebiyatı tarihi*, SPb. 1911, I. 4. baskı, s. 173.

[Baş.] *kubız* telaffuzunu alarak Çuvaşçaya *kupas*⁴³ gibi aykırı bir yapıyla atlamış, oradan da kolayca Fin halkları arasında yerleşmiş kalmıştır. Çeremisler onu, kendi fonolojik kurallarına uygun olarak *kubez* ve *komez*⁴⁴, Ost-yaksamoyetler *kobeş*, Sayansamoyetler *kōmis*, Kamaslar *kōmes* ve *kōmus* yahut *hobis* şekillerinde⁴⁵ kullanmışlardır. Bu sonuncu *kōmus* ve *homus*'a yakın telaffuz şekilleri genellikle Sibirya, Orta-Asya, Doğu Avrupa milletleri için hiç de yabancı olmamıştır⁴⁶. *Kobuz*'u bu şekliyle kabullenmişlerdir. Sandığıma göre, kelime, son zamanlarda Ural dağlarına kadar tırmanmıştır. Ve Kazan ilinden ancak bu yayılış alanını bulmuştur.

Orta-Asya Türklerinden sonra *kobuz*'u en çok benimseyen Anadolu ile, geniş sınırlı Osmanlı imparatorluğu olmuştur. Burada o, artık işlenmiş bir musiki aracı olarak ortaya çıkmış, imparatorluğun genişlemesiyle, çeşitli milletlere de kendisini beğendirmeye başlamıştır. Batı Türkçemize Türkmence⁴⁷ ile beraber, daha XIV. yüzyılı yadigârlarından Kitabı Dedem Korkut'la giren *kopuz*⁴⁸, zamanla Anadolu halk edebiyatı ile klâsik edebiyatında da gerçek bir hoşgörülük kazanmıştır. Devlet teşkilâtında gördüğü rağbet ve üstünlük üzerine, geniş yabancı teba içerisinde, Türkler arasında olduğu kadar yer tutmuş, millî türkülerin söylenmesine yol açmıştır. O kadar ki, yeni fethedilen yabancı ülkelerin halkı, Osmanlı imparatorluğu ordusuna katılır katılmaz, yeni edindikleri *kobuz*'la, ana dillerinde türkü çağırmayı, tercih etmekte idiler⁴⁹.

Nitekim 1574 yıllarında İstanbul'da bulunan lehli Striykowski, İstanbul kahve, sokak, çarşı ve meyhanelerinde *kobuz*'la Sırp ve genellikle Slav dillerinde, Osmanlı zaferlerini terennüm eden yabancı tebaya rastladığını açıklamaktadır.⁵⁰ Aynı hararetle *kobuz*, Türkiye edebiyatında geniş bir yer tutmuştur. İbni Haldun'un⁵¹ da önemle üzerinde durduğu bu alet, zamanı için

⁴³ V. G. Egorov, *Etimologičeskiy slovar çuvaşskogo yazıka*, Çeboksarı 1964, s. 118; N. Kuznetsev, *Opisanie Başkırtsev*, 1867, s. 37-38.

⁴⁴ M. Räsänen, *Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen*, Helsinki 1923, s. 40.

⁴⁵ Aulis J. Joki, *Die Lehnwörter des Sajansamojedischen*, Helsinki 1952, s. 191-192.

⁴⁶ V. Belyayev, *Yakutskie narodnye pesni = Yakut halk türkülleri*, Sovetskaya muzıka, 1937, No 9, s. 12.

⁴⁷ Samoyloviç, *Türkmenskiya razvleçeniya = Türkmen eğlenceleri*, s. 8.

⁴⁸ M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, TDK., Ankara 1963, II, s. 190.

⁴⁹ A. Caferoğlu, *Cihan edebiyatında Türk Kobu'zu*, s. 214.

⁵⁰ A. Caferoğlu, *Note sur un manuscrit en langue serbe de la bibliothèque d'Ayasofya*, Revue Internationale des Etudes Balkaniques, Beograd 1936, I-II (3-4), s. 188 ve A. Krımskiy, *Istoriya Turtsii i eya literaturı*, Moskva 1916, I, s. 235.

⁵¹ M. Sahip Pirizade, *İbni Haldun tercümesi*, Mısır 1275, s. 492.

önem ve değerinden hiç bir şey yitirmemiştir. Aksine İbni Bibi, Aşık Yunus, Gülşehri, Revani, Deli Lûtfi, Yahya Bey, Şeyhi-i Germiyani⁵², Yunus⁵³, Kaygusuz Abdal ve saire gibi edip ve şairler tarafından benimsenmiştir. Hatta Yunus Emre'de üzerinde şimdiye kadar kimsenin durmadığı *çeşte kopuz* şeklinde görülmektedir. Dede Korkut'ta ise ayrıca bir de *kolça kopuz*'a⁵⁴ işaret edilmektedir ki, bence bu, kobuz'un boyca 'kol kadar' olduğunu belirtmektedir. Altay Türk halklarında söylenen destanlar *kaylaçan kobuz*, *sertpe komus*, gibi araçlarla yapılmakta idi.⁵⁵ Anlaşılan *kobuz*, oldukça sıkı bir surette, söylenen türkülerin tür ve karakterine bağlı olmuştur.

İmparatorluk tebası kadar, orduca da benimsenen kobuz, elbette milletlerarası bir müzik aracı olma namzetliğini de kazanmış idi. Ordunun zaferlerini terennüm eder, savaşçıların ruhunu yükseltir idi. Bundan dolayı olsa gerektir ki, zamanının sözüne inanılır gezginlerinden Evliya Çelebi kobuz'u, ancak sınırboyu ahalisine mahsus olarak göstermeğe çalışmıştır.⁵⁶ Bu, Çelebi'nin, büyük bir ihtimalle, Balkan savaşları münasebetiyle, bulunduğu hudutboyu temaslarından doğmuştur. Halbuki aynı araç Dedem-Korkut'un elindeki, geniş halkın derdini ve müşkülünü halle yarayan, bir vasıta olmuştur.

Dikkatimizi çeken nokta, kobuz'un izine Azerbaycan sahasında rastlamayışımızdır. Halbuki o, Azeri muhitinden çıkma sayılan Dedem-Korkut gibi bir evliyanın, sıkısıkıya bağlandığı bir araç olmuştur. Üstelik bu araç, gelişmiş bir toplumun musiki hayatını belirttiği kadar⁵⁷, yabancı halklar için bile ruhu okşayan bir unsur olmuştur. Üstelik Şamanist Türk halklarının yaşayışını ayarlayan Şaman-Baksı, ister şölenlerde, ister hasta tedavisinde olsun, kobuz yayını kaburgaları arasından geçirmek suretiyle, ruhlarla temas kurabilmektedir.⁵⁸ Hatta Fin-Baksı'ları savaş meydanına ok ve yay yerine, musiki aletleriyle atıldıkları inancı vardır.⁵⁹

⁵² F. Köprülü, *Türk edebiyatının menşeyi*, s. 60-63.

⁵³ Abdülbaki, *Yunus Emrede öz Türkçe kelimeler*, *Türkiyat Mecmuası*, 1934, IV, s. 268 ve *Türk Bilik Revüsü*, 1935, II, Sayı 1, s. 84.

⁵⁴ M. Ergin, *Aynı yer*, s. 188.

⁵⁵ Verbitskiy, *Altayskie inorodtsı*, s. 139

⁵⁶ Aynı fikir İ. H. Uzunçarşılıoğlu tarafından tekrarlanmıştır. Fikrine göre Rumeli serhadlarında ve yeniçeriler arasında rağbette imiş [Osmanlı tarihi, 1949, II, s. 601, not 2.] Halbuki Süheylü Nevbaharda *Kobuz* kelimesine enazından elli defa raslanmaktadır.

⁵⁷ Vambery, *Die primitive Cultur der türko-tatarischen Völker*, Leipzig 1879, s. 145.

⁵⁸ Divaev, *Baksı*, *Etnografiçeskoe obozrenie*, Moskva 1908, s. 75.

⁵⁹ G. N. Potanin, *Vostoçnie motivi v Srednevekovom Evropeyskom epose = Ortaçağ Avrupa eposunda doğu motifleri*, Moskva 1899, s. 729.

Kobuz'un tutunamadığı bölge, Kuzey-Kafkasya ülkeleri olmuştur. Bunlardan ancak Nogayların musiki aleti bir dereceye kadar Kırgızlarınkine benzer olmuştur.⁶⁰

Böylece Altay dağları eteklerinden başlayarak, Orta-Asya, Türkistan ve diğer Türk elleri hayatına neşe katan, kullanıldığı yerlerde sevilen Türk *kopuz'u*, nihayet "Oyrasiya" sınırlarını da aşarak, orta Avrupa milletlerinin sözüne saz olmuştur. Doğu ve Batı arasında ayrılık tanımayan bu alet, yalnız yayılmakla kalmamış Slav, Macar, Grek, Alman, Rus ve saire dillerde⁶¹ kobuz refakatinde söylenen bir halkedebiyatı janrını da vücuda getirmiştir. Bunda, Osmanlı imparatorluğu yayılımının ve ayakbastığı yerde yarattığı yeni sosyal hayat şartlarının da, azımsanmayacak kadar önemi olmuştur. Coğrafik yayılım sahası bakımından, kopuz'un Rusya Avrupasıyla, Orta Avrupa bölgesine geçişi, Volga boyu geçitleri yolu ile olduğu halde, Macaristan ve Balkanlara, imparatorluk istilâ ve idaresi ile yerleşmiş kalmıştır. Buna göre, birinci geçit yolunun, ilk hedefi Rusya, Ukrayna, Polonya, Çekoslovakya, hatta Almanya, Litvanya ve emsali sahalar teşkil etmiştir.

Kobuz'un en sıcak barmağı, Rusya ve dolayısıyla Ukrayna olmuştur. Hele Ukrayna halkının kobuz'a karşı düşkünlüğü, o kadar geniş ve yaygın olmuştur ki, böylesine sahiplerinde bile rastlanmamaktadır. Sırboyu Ukrayna kazaklarının ruhunu ve savaş hamlesini canlandıran bu alet, halkın gösterdiği üstün rağbet ile, çağın en muhteşem saraylarından sayılan "Büyük Petro" sarayına dahi girmiştir. Bu zat, devrinin musiki anlayışına boyun eğerek, sarayında bir kobuzcu san'atkâr heyetini bulundurmakta idi.⁶² Sarayla beraber, çariçe Praskovya Ivanovna, Prenses Çerkasskaya ve emsâli aristokrat aileler, hep kobuzcu san'atkârları himaye etmişlerdir. Hatta imparatoriçe Elizabeta Petrovna, kendi sarayında İtalyan operet heyetiyle birlikte, bir de kobzar-Banduristler orkestrasını bulundurmuştur. Bu kadar geniş ve üstün bir ilgi gören kobuzun benimsenmesinde, hiç şüphe yoktur ki, menşeyine ve doğuşuna ilâhî bir kuvvet ve kudsiyyet atfedilmesi inancının da etkisi olmamış değildir. Nitekim Ukrayna etnografları da bu görüşe katılmaktadırlar. Musiki ansiklopedisi, en eski şekliyle kaydettiği *kobsa* telaffu-

⁶⁰ Dubrovin, *İstoriya voyni na Kavkaze = Kafkasyadaki savaşın tarihi*, I, 1, s. 278.

⁶¹ J. Mordtman ve Mitwoch, *Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit*, Berlin, 1927; N. V. Goryaev, *Sravnitel'nyy slovar russkago yazıka*, Tiflis 1896, s. 147.

⁶² J. Hotkeviç, *Neskol'ko slov o ukrainskih banduristah i lirnikah*, Etnografiçeskoe Obozrenie, Moskva 1903, 57, s. 57 ve 92; *Encyclopédie de la Musique et Dictionnaire du Conservatoire*, Paris 1929, I, s. 2495.

zunu, en eski Ukrayna musik aletinin adı olarak kabullenmiştir.⁶³ Bununla da yetinmeyerek halk Ukraynanın millî kobuzcusu sayılan Ostap Veressay'ı, Orta-Asya kutlu şamanı seviyesine kadar yükseltmiştir.⁶⁴ Bu hususta oldukça zengin bir literatür vardır.⁶⁵ Ancak Ukrayna kobuzcuları, yalnız bir san'at-kâr olarak kalmamış, ayrıca kobuzla terennüm edilen, kendilerine mahsus *Duma* adlı bir halk edebiyatı türünü de yeniden yaratmışlardır. Bu türkû türü, Ukrayna kazağının ruhunu okşayan, derdine derman bulan cinsden bir halk tefekkürü ürünü sayılırdı. Ukrayna kahramanlıklarını över, geçmişin hatıralarını yenilerdi. Halkı millî tarihi ile yaşatırdı. Daha XVII. yüzyıldan bu yana, en savaştıcı kazağa tatlı varlığını tattıran bu edebî türü, nihayet Ukraynanın en ünlü şairlerinden T. G. Şevçenko'nun *kobzari* adlı eserinde, en güçlü varlığını ortaya koymuş, karşılığında, mükâfat olarak, okunması zamanın rejimince yasaklanmıştır.⁶⁶ Fakat bu acıklı tedbir kobuzculuk san'atının millî rengini asla değiştirememiştir.⁶⁷ Tersine, Ukrayna halkının sinesinde, kobzarlara karşı çok sıcak bir yer kazandırmış, onlara istiklalcilik damgasını vurdurmuştur. Zamanla çeşitli millî müesseselerin kaldırılması üzerine, kobuzculuk da Ukrayna sahasında asaletini yitirmiş, dilencilere mahsus bir alet olmuştur. Daha düne kadar Ukrayna halkı ve aydını, yine de kobuzundan ve kobzarından elini çekmemiştir.

Avrupa milletleri arasında kobuzu, en çok benimseyenlerden biri de Macarlar olmuştur. Zamanı ve hangi Türk boyu tarafından buralara getirildiği bilinmemektedir. Macarların daha İtil ırmağı boyundayken Türk komşuluklarında bu aracı kullandıkları sanılmaktadır. Gombocz bu musiki aletinin, daha XIII. yüzyıllarda, Kıpçak ve Peçenekler tarafından getirildiğini ileri sürmektedir.⁶⁸ Bizim için girişinden çok tarihi önemlidir. Anlaşıldığına göre, *kobuz* kelimesi oldukça erken tarihlerde milletlerarası filoloji sözlüğünde yer tutmuştur. Nitekim Lavinyak'ın musiki kamusunda⁶⁹ kelime XIV. yüz-

⁶³ H. Riemann, *Dictionnaire de musique*, Paris 1899, s. 419; Almanca çevirisinde, *Musik=Lexikon*, Berlin 1916, s. 565.

⁶⁴ Lisenko, *Kobzar Ostap Veressay*, Kiev 1874; O. Miller, *Malorusskaya narodniya dumı i Kobzar Ostap Veressay = Ukrayna halk türküleri ve Kobzar Ostap Veressay*, Drevnaya i novaya Rossiya 1875, 4, s. 357.

⁶⁵ A. Caferoğlu, *Türk Kobuzu II*, Ülkü, VIII, 48, s. 419 not.

⁶⁶ *Ukraynska radyanska Entsiklopediya*, Kiev, VI, s. 511.

⁶⁷ A. Gruzinskiy, *Prihod Kobzarya v selo = Kobuzcunun köye gelişi*, Trudi etnografiçeskogo otdeleniya, XIV, Moskva 1900, s. XX-XXII.

⁶⁸ Z. Gombocz, *Die Ungarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, Helsinki 1912, s. VI.

⁶⁹ *Musik kamusu*, II, s. 217

yıl Macar musiki tarihine maledilmiş olarak gösterilmektedir. Ayrıca aynı eser, bu aletin, ünlü bilgin Galilée'in babası Vincent Galillée tarafından, Haçlı savaşları esnasında, Macaristana sokulduğunu öne sürmekten çekinmemiştir. Çok dikkati çeken bu sonuncu bilgi dışında H. Vambéry, genellikle Macar musiki aletlerini menşeyce Türklerle ilgili bulmaktadır.⁷⁰

Aşağı yukarı aynı yüzyıllarda *kobuz*, Çekler arasında rağbet görmüş ve Çek diline yerleşmiştir. Çek dilindeki ile kullanım şekli Ahdi-atiktekidir. Bundan başka ayrıca Çek-Latin dillerinde 1309'da tanzim edilmiş bir lûgatte rastlanmaktadır.⁷¹ Daha sonraki Çek edebiyatı, kelimeyi çeşitli telaffuzları ile kullanmıştır. Hatta Çek minyatürlerinde dahi yer almıştır.⁷¹ Buradaki şekli sekiz ve daha fazla tellidir. Bir Çek atasözündeki "Her kadim şeyi ancak kobuz tekrarlar" deyimini aletin bu millette elde ettiği sevgi ve saygıyı gösteren en sağlam tanıktan sayılır.

Macaristanla Çeklerin yakın komşularından sayılan Polonyalılar da kobuzu nisbeten daha geç benimsemişlerdir. Eldeki kaynaklar üçüncü Sigismund [1566-1632] çağı asillerinden Samuil Koretskiy'in ünlü kobuzculardan sayıldığını göstermektedirler. Ayrıca aynı zatın İstanbul'da esir arkadaşlarıyla birlikte, kobuz çalarak eğlendiği nakledilir.⁷² Kelime polonya lûgatlerinde de türlü telaffuz ve tarifleri ile tesbit edilmiş bulunmaktadır.⁷³

Bu sözcük daha sonraları XV. yüzyılda, Litvanlar alanında, gözükmeye başlamıştır. Tarihi ve yaptığı etki hakkında şimdilik geniş bir bilgimiz olmamakla beraber, elimizde Litvanya musiki araçları arasında *kobza = kobuz*'un da bulunduğu dair Litvanya kaynakları bulunmaktadır. Bilhassa dinî bir eser olan Mezamir çevrisine eklenen musiki araçları listesinde kobuzun da yer alışı, şüphesiz dikkati çekmektedir. Anlaşıldığına göre bu araç, kilise ve dini ayinlerde dahi kullanılmıştır.

Klâsik Alman edebiyatında kobuzun yayılımına ve genellikle oynadığı role dair, maalesef o kadar da bilgimiz yoktur. Yalnız Alman musiki lûgatlerinde *kobuz* adlı bir musiki aracının bulunduğu kesin olarak tesbit edilmiştir.⁷⁴

⁷⁰ H. Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, Leipzig 1882, s. 338-339

⁷¹ Al S. Famintsin, *Domra i srodney ey muzikalnie instrumenti russkago naroda = Domra ve ona yakın rus halkları musik aletleri*, Sanktpeterburg 1891, s. 95.

⁷¹ A. Caferoğlu, *Türk Kobuzu*, s. 414.

⁷² Al. S. Famintsin, aynı yerde, s. 97.

⁷³ E. Berneker, *Slavisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1924, s. 534.

⁷⁴ C. Sachs, *Reallexikon der Musikinstrumente*, Berlin, 199.

Bu suretle Almanya kobuzu tanımış, bilmiş, fakat onu kendi millî san'at ve musiki alanına, layikiyle sokamamıştır.

Kobuzun en çok etkisi bulunduğu alan, Balkanlar olmuştur. Koca imparatorluğun benimsediği ve kendisine güç sembolü kazandırmış olduğu bu araca, idaresi altında bulunan Balkanlar gibi yakın ülke ve milletlerin de sarılacağı pek tabii idi. Kobuzu ilk benimseyenler Rumenler olmuşlardır. Tıpkı Ruslarda olduğu gibi, kelime *kobuz*, *kobza* yapısını muhafaza etmiştir.⁷⁵ Rumen bilginleri, kelimenin ve aletin giriş kapısı olarak Kumanları göstermektedirler.⁷⁶ Aletin etkisi altında Romanya toponomastikinde ayrıca *kopuzu* adlı bir ilçe adına raslanmaktadır.⁷⁷ Bütün bunlar âletin Romanya halkı arasında yayıldığını göstermektedir.

Bu kelime, hiç şüphe yoktur ki, diğer Balkan milletleri arasında da, sevilmiş ve kullanılmıştır. Nitekim Miklosisch, Hırvatlar için *kopus*⁷⁸, Klise-Slavcası için yine *kobza* telaffuz şekillerini⁷⁹ tesbit etmiş bulunmaktadır. Ne yazık ki konu, bu saha için gerekli bir şevkle işlenmemiştir.

Nihayet *kobuz* kelimesinin diğer uzak bir yayılış alanını, Afrika ülkeleri ile Endonezya ve yöresi teşkil etmişlerdir. Osmanlı imparatorluğunun kanadı altında barınan bu saha, pek tabii olarak birçok Türkçe unsurları, araçları ve hatta gelenekleri benimsemiş, yüzyıllar boyunca Türk kültürüne hizmet etmişlerdir. Nitekim Borneo'nun *Gambus*, Zanzibar'ın *Gabus* yahut *Gambus*'u, ve Maronen'lerin *Kabosi*, musiki üstadlarından birçoğunun⁸⁰ verdikleri bilgiye göre, tamamıyla Türk *kobuz*'unun aynıdır. Bu suretle *kobuz* hem maddî, hem manevî bir Türk kültürü unsuru olarak, milletlerarası sözlük fonunda, diğer hemcinsleri ile birlikte, aşağı yukarı binyıllık bir geçmişiyle yerleşmiş kalmıştır. Hele millî bir hissin yürütücü unsuru olması bakımından, mümtaz bir varlık dahi sayılabilir. Kobuz Türk'ü bütünü ile tanıtmış milletlerarası dilbirliği yanında, ayrıca bir de hisbirliğinin temelini atmıştır.

⁷⁵ Karl Lokotsch, *Etymologisches Wörterbuch der Europäischen Wörter Orientalischen Ursprungs*, Heidelberg 1927, s. 96; Marce Montandon, *La musique en Roumanie*, Encyclopédie 1923.

⁷⁶ O. Densusianu, *Histoire de la langue Roumanie*, Paris, 1902, I, 3, s. 382 (Influence Cumane).

⁷⁷ Aurel Decei, *Toponymie Turque de la Roumanie*, Troisième Congrès International de Toponymie et d'Anthroponymie, Actes et Mémoires, II, Louvain 1951, s. 368 ve Lazar Şaineanu, *Influenta orientala asupra limbei și culturei române*, Bucureşti 1900, I-II.

⁷⁸ Ayni eser, Wien 1890, II, s. 151.

⁷⁹ *Slovar-Slavyanskago i Ruskago yazıka*, St.-Peterburg, 1847, I.

⁸⁰ Kurt Sachs, *Die Musikinstrumente Indiens und Indonesiens*, Berlin 1915, s. 138.

KAYIK

Kobuz ~ *Kopuz* kelimesi kadar eski olmamakla beraber, milletlerarası kelime pazarında kökleşmiş kalmış Türkçe unsurların sayılılarından biri olmuştur. Türk denizcilerinin kayıkları ile eriştikleri bütün milletlerarası deniz ve ırmaklar boyunca benimsenmiş, bir Türk anıtı, bir dil yadigârı olmuştur. Yayılmada ve sayılmada *kobuz*'a kardeşlik etmiştir. Buna göre de Türk kayığının yayılış alanı, ölçülmeyecek kadar geniş olmuş, bir Türk maddî medeniyet unsurunun milletlerarası kültür sözlüğünde yerleşmesini sağlamıştır. Nitekim Ural-Altayistlerden Sinor, Türkçe *kayık* kelimesinin girmediği bir kültür dili olmamıştır demektedir.⁸¹ Bu fikir diğer lengvistler tarafından da desteklenmiştir.⁸² Kaşgarlı Mahmud'un XI. yüzyıl için *kadık* 'ağaçtan oyulmuş nesne'yi Argu boyuna mahsus olarak tesbit etmesine⁸³ bakmayarak kelime buralarda, beklenen rağbeti bulamamıştır. Yerini İtil ırmağındaki Slavistlerin de ileri sürdükleri fikire göre, eski Bulgar Türklerinin *uçan* ve *san* adlı kayıklarına terketmiştir.⁸⁴ Uzun müddet İtil ırmağını ellerinde tutan ve milletlerarası muazzam ticaret mekanizmasını ayarlayan bu eski Türk gücünün, daha bu çağlarda, maddî kültüre ait dil unsurlarını yayması ve yerleştirilmesi, tabii sayılmalıdır. Slav alemi ile Uzak-Doğu illeri, bilindiği üzere, bu Türklerin bir nevi tekelinde bulunmakta idi. Hele Moğol istilâsı öncesi Rus bilginlerinden Buslayev'e göre, "Rus halk eposunun bir dönüm noktasını" teşkil etmişlerdir. Yani Türk kültür yayılımı, komşuları üzerinde oldukça verimli ve etkili olmuştur.⁸⁵ Büyük Türk göçü, daha tarihi çağlarda bile, kendi kültür izlerini bırakarak, genişlemiş, temasta bulunduğu yabancı milletler sözlüğünde yer tutmuştur. Rus istepleri bu kültür harekâtının en verimli ve müspeti sayılmıştır. Zamanla yerleşik kültür hayatına geçilince, ekonomik hayatın teşkilâtlanmasıyla, ister istemez 'kayık' anlamındaki⁸⁶ *uçan* ve *san* kelimeleri, yerlerini daha ağır basan *kayık*'a terke mecbur olmuşlardır.

⁸¹ Voprosı Yazıkoznaniya, 1961, sayı 1, s. 146.

⁸² M. M. Makobskiy, *K probleme tak nazıvaemoy" internatsional' noy" leksiki*, Voprosı yazıkoznaniya, 1960, IX, 1, s. 46.

⁸³ Atalay, Dizin, 248; Brockelmann, s. 140. S. E. Malov, kelimeyi Kaşgarlıya ve Çagataycaya dayanarak *Kayguk* telaffuzu ile almıştır. [*Pamyatniki Drevnetyürkskoy Pismennosti*, s.410.].

⁸⁴ J. J. Ogienko, *Inozemnie elementı v russkom yazıke*, Kiev 1915, s. 33 ve Narodnaya Entsiklopediya, VII, s. 198.

⁸⁵ Daha geniş bilgi için bk. N. Golubovskiy, *Peçenegi, Torki i Polovtsıy do naşestviya Tatar. Istoriya Yujno-russkihı stepy IX-XIII = Tatar istilasından önceki Peçenekler, Torklar ve Kıpçaklar*, Kiev 1884.

Tıpkı *kopuz* gibi *kayık* da, yalnız deniz ve ırmak araçlarının bir türüne bağlı kalmamıştır. Yerine göre büyümüş, hacimlenmiş, dış görünüş ve iç yapısında oldukça geniş değişikliklere uğramıştır. Buna göre de çeşitli memleket ve ülke dillerinde birbirinden ayrılan gemi ve kayık tiplerine toptan *kayık* adı verilmiştir. Nitekim F. M. Meninski kendi sözlüğünde⁸⁶, Osmanlı imparatorluğuna mahsus olmak üzere: *kayık*, *balıkçı kayığı*, *yılan kayığı* (Gondol'lara benzer), *at kayığı*, *ateş kayığı*, *gübre kayığı*, *alamana kayığı*, *fener kayığı*, *matrabaz kayığı*, *pazar kayığı*, *yalı kayığı*, *yağlı kayık*, *talyan kayığı*, gibi birçok kayık türlerini sayıp dökmüştür. Buraya W. Redhouse'un⁸⁷: *üç çifte*, *tolmuş kayığı*, *fürüz kayığı*'nı da eklersek, şüphesiz koca imparatorluğun, kayık türü daha genişlemiş olur. W. Radloff⁸⁸ bütün bu kayık türlerini Osmanlı ve Kırım sahaları için tesbit etmiştir. Verdiği izahat ve kayık türleri adlandırılmasında, galiba Meninski'den faydalanmıştır. Açıklama bölümü dikkatimizi çekmektedir. *Dolmuş* kayığının, "dolmuşa", halkı taşımaya mahsus oluşu, bu kelimenin daha eskiden, bugünkü anlamında kullanıldığını göstermektedir. Balık taşımaya mahsus olanın *fürüz* ~ *furuz*, padişahın gizlice geziye çıktığının *tebdil*, uzun boylusunun *yılan* adlarını taşıması, zamanı için çok önemli olmuştur. Diğer Türk halklarından: Altay, Tuba, Kırgız ve Kazan Türklerindeki *kayık* cins ve türleri hakkında o kadar da geniş bir bilgimiz yoktur.

Dikkatimizi çeken bir noktada *kayık*'ın eski tarihi devresinde Uygur ve Gök Türkleri arasında kullanım sahası bulmayıdır. Halbuki Zemahşeri kelimeyi sözlüğüne almıştır.⁸⁹ Bu suretle bir taşıt aracı olarak kayık, ancak deniz ve ırmak sahilleri boyunca, kullanılmış ve bilinmiştir.

Kayık kelimesinin ilk Türk sınırlarını aşarak milletlerarası sözlükte yer alışı, Ruslar vasıtasıyla olmuştur. Kelime bunlarda *kaik* ~ *kayuk* telâffuzu ile yerleşmiştir.⁹⁰ Berneker, F. E. Korş'a dayanarak kelimenin bu yapısını Çağataycadaki 'arkaya eğri' anlamında olanından türetmek gayretindedir.⁹¹ Temel Rus sözlüğünde 'nehirde yük taşıyan yarım taka türünden bir taşıttır.' Eğri ve sivri burunlu, ürtü örtülü arka kısmında küçük bir de kamarası vardır⁹² şeklinde açıklanmıştır. Sibiryanın küçük ırmaklarında kullanılanların

⁸⁶ *Lexici Arabico-Persico-Turciei*, Wienae 1780, III, s. 952.

⁸⁷ *Turkish and English Lexicon*, 1921, s. 1428.

⁸⁸ *Wörterbauch*, II, s. 4.

⁸⁹ N. N. Poppe, *Mongol'skiy slovar Mukaddimat al-Adab*, 1938, s. 407.

⁹⁰ N. V. Goryaev, *Sravnitel'nyy etimologičeskiy slovar russkogo yazıka*, Tiflis 1896, s. 128; *Slovar inostrannıh slov*, 1937, s. 239.

⁹¹ N. K. Dmitriev, *O tyurkskiñ elementah russkogo slovaryä*, s. 26.

⁹² Vl. Dal, *Tolkoviy slovar jivogo velikorusskogo yazıka*, SPb. 1905, II, s. 251.

adı ise *kayuçka* olmuştur. Bununla birlikte Rus *kayık*'larının cinsi ve türü daha fazla kullanıldığı sahanın özelliklerine göre adlandırılmıştır. Bunların kendilerine göre değişen yapısı, taşıt kabiliyeti, uzunluğu, yük alma ölçüsü ve sair vardır. Bu ölçü üzerine Rus kayıkları: 1) Volga tipi, 2) Neva tipi, 3) Kuzey Dvina tipi, 4) Peçora tipi ve 5) Sibiryaya tiplerine ayrılırlardı.⁹³ Aynı zamanda Rusya'nın kuzeyinde bir kişilik ilkel bir taşıt olmuştur.⁹⁴

Kayık kelimesinin diğer yabancı ülkelere girişi, çeşitli kültür kapıları yolu ile olmuştur. Sanımca bu kapı iki olmuştur. Biri, *kayık*'ın ilk gelişme ve kullanım alanı olan Türk Volga ırmağı yolu ile, başlangıçta Rusya'ya, daha sonraları Avrupa'ya gideni olmuştur. Diğeri ise Osmanlı imparatorluğunun, Batı-Avrupaya meydan okuduğu Balkan yarım adasıyla, Ege denizi kapısı olmuştur. Kapıların coğrafya bakımından uzaklık ve aykırılığı *kayık*'ın, bir maddî Türk dil unsuru olduğunu zedeleyememiştir. Kelime pek küçücük fonetik değişme ile Milletlerarası sözlüğe girmiştir. Yalnız Rusçadaki *kayık* karşılığında kullanılan *çayka* türünün Türkçe ile olan ilgisi, bugüne kadar üzerinde durulmayan bir konu olmuştur. Goryaev, *çayka*'yı Türkçenin *kayık* nın yanında göstermesine bakmayarak, Yunancadan da türetmeye çalışmaktadır.⁹⁵ Bence hibrid bir *çay(t.) + ka(rus.)* yapısı da olabilir. Nitekim Osmanlı tarihçileri *çay*'larda kullanılan altı düz kayıklara *çayka* adını verdikleri gibi, önünde kırlangıç temsili bulunanlara da *kırlangıç kayığı* adını takmışlardır.⁹⁶ Ayrıca savaş gemisinin bir türü olan *şayka*'yı da Ruslardan alıp kullanmışlardır. Hafif donanmadan sayılan bu gemilerle Türkler kendi sahillerini korumaya, Ruslar ise tersine kıyılarımızı yağmalamaya çalışmışlardır.⁹⁷ Bu yağmacılık meydanındaki karşılıklı kelime alışverişini, olağan bir lengvistik gerçek olarak kabullenmelidir. Kaldı ki *çayka*, *şayka* adlarının türeyişi meselesi de aydınlatılmamış bir durumdadır.

Kayık kelimesinin en çok sevildiği ve benimsendiği ülke, Balkan yarımadası olmuştur. Kılavuzluğunu ve sahipliğini Osmanlı devleti yapmıştır.

⁹³ *Entsiklopedičeskiy slovar*, S. Peterburg 1895, XIV A, s. 831.

⁹⁴ *Bol'shaya sovetskaya entsiklopediya*, 1936, XXXII, s.58. Bu kaynağa göre *kayık* Türkiye'de tahtadan yapılmakta imiş. Kelimeyi rusça için *kayuk* (yahut *kayak*) telaffuzu ile almış, iki ayrıntılı aracı, boşboşuna birleştirmiştir. Kelime *kayuk* yapısı ile Ukraynacada da vardır. [Lokotsch, 81].

⁹⁵ N. V. Goryaev, *Sravnitel'niy etimologičeskiy slovar*, Tiflis 1896, s. 128; Ş. Sami de *şayka*'yı *çayka*'nın bir sinonimi olarak görmektedir [Türkçe söz. 768].

⁹⁶ I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilatı*, Ankara 1948, s. 404.

⁹⁷ M. Z. Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, XVII, s. 312; M. Sertoğlu, *Resimli Osmanlı tarihi*, 1958, s. 123 ve 201.

Bugünkü Sırp-Hırvat dillerinde *kâik*, *kâyik*, *kâyak* ve bundan türeme *kayıkçıya*, *kayırgıcıya* şekilleriyle kullanılmaktadır.⁹⁸ Bulgarca ile Poloncaya *kaik*; Rumenceye *caik* = *kaik*, *caicgiu* 'kayıkçı'; Sırpçaya *kaik*; Yunancaya *kaiki* ve Arnavutçaya *kikyö* yapısı ile geçmiştir.⁹⁹

Osmanlı donanması ile batıya doğru açılan *kayık*, Ege denizi kıyılarında yerleşmeğe başlamıştır. İlk uğradığı iskeleler arasında yerleştiği saha, İtalya ile Sicilya adası olmuştur. Kelime İtalyancaya *caicco* = *kaikko*, Sicilya sözlüğüne ise *caiccu* = *kaikku* telâffuzları ile alınmıştır. Orta boylu bir savaş gemisine ad olup, uzun bir zaman korsanlar tarafından Ege denizinde kullanılmıştır. Hatta İspanyollar İngilizlere karşı bu gemiyle savaşmışlardır. Kendi dillerindeki sinonimi *barco* olmuştur.¹⁰⁰ Büyük Sovyet Ansiklopedisi *kaik*'i Ege denizinin doğu bölgesine mal etmektedir.¹⁰¹ Ayrıca Yakın-Şark ülkeleri içinde 'balıkçı gemisi' anlamında ele almaktadır. Kelime aynı yolla Fransızcaya da girmiştir. *Caik* yapısıyla 'askeri filonun bir parçası olarak 24-25 uzunluğunda bir taşıt' anlamında Fransız Ansiklopedisince tesbit edilmiş bulunmaktadır.¹⁰² Tamamiyle yanlış aksettirilen bu kelime, sanımcı Türklerin de kullandıkları *şayka* ile karıştırılmıştır. Nitekim, aynı ansiklopedi kelime üzerine yapılan bir açıklamada, *kaik* = *caic*'in Karadeniz'de Rus kazakları tarafından korsanlık amacıyla kullanıldığını ve bunların Bosfor burununa kadar sokulduklarını, hatırlatmayı gerekli bulmuştur.

Aynı telaffuzla *kaik* İngilizceye de girmiştir. Sadece Doğuda kullanılan bir araç olarak ansiklopedilerinde gösterilmiştir.¹⁰³ Kelime Felemenkçede de yerleşmiştir.¹⁰⁴ Larousse, ayrıca *kayık*'ın Arşipel adalarına kadar uzandığını bildirmektedir.¹⁰⁵ Bütün bu memleketlerdeki *kayık*, hiç şüphe yoktur ki, ülkelere göre birbirinden farklı hacim ve yapıda olmuştur. Eskimolarda ise *kayağ* ~ *hayag* ~ *kayo* telaffuzunu almıştır. Bu yüzden Osmanlıcadaki *kayak* kelimesinin Grönlandın *kayak* 'kayık'ı ile ilgili olup olmadığı bir tartışma konusu haline gelmiştir. Fakat bu tartışma sonuçlanmadan kalmıştır.

⁹⁸ A. Şkahyiç, *Turcizmi u srpskohrvafskom yazıki*, Sarayevo 1965, s. 382.

⁹⁹ K. Lokotsch, *Etymologisches Wörterbuch*, 1927, s. 81; M. M. Makovskiy, *K probleme tak nazvayemoy*, s. 46.

¹⁰⁰ *Enciclopedia Italiana*, 1930, VIII, s. 278.

¹⁰¹ *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, XIX, s. 371.

¹⁰² *La Grande Encyclopédie*, Paris, VIII, s. 772.

¹⁰³ *The Encyclopedia Britannica*, London, IV, s. 950.

¹⁰⁴ K. Lokotsch, aynı eser, s. 81.

¹⁰⁵ *Larousse du XXe siècle*, Paris I, s. 949.

Bu kadar geniş ülkelere yayılmış olan kayığ'ın, Arap aleminin hiç olmazsa bir kısmını etkisi altına almamış olduğu düşünülemez. Uzun yıllar boyunca, imparatorluk denizciliğinin hakimi bulunduğu Egedenizi ile Afrika kıyıları, herhalde Türk kültürünün bu unsurunu, kolay kolay içlerinden atamazdı. Nitekim Sicilya adası dilindeki *kayık*, araştırmacılar tarafından Arapçadan türeme olarak kabul edilmiştir.

Üzerinde kısaca durduğumuz *kobuz* ve *kayık*, Türk dilinin milletlerarası kültüre armağan ettikleri unsurlardan ancak ikisidir. Bunların sayıları daha da artırılabilir.